

«Ο Σωκράτης και το κώνειο στην ιστορία και τη λογοτεχνία»

ΜΑΝΟΛΗΣ ΜΑΥΡΟΛΕΩΝ φαρμακοποιός

Εισαγωγή

Μετά την αγάπη, πιο χλιοτραγουδισμένος είναι ο θάνατος. Από το θάνατο πιο τραγουδισμένη είναι η αυτοχειρία. Λιγότερο μάλλον ο φόνος... Κι από την αυτοχειρία, αυτή που τραγουδήθηκε πιο πολύ είναι εκείνη που έγινε με φαρμάκι. Η πράξη αυτή κατεγράφη από τη λαϊκή παράδοση σαν «φαρμάκωμα». Από τον Όμηρο και τον Αριστοφάνη ως το δημοτικό τραγούδι, τον «Ερωτόκριτο», το Σολωμό και τον Παπαδιαμάντη.

Από το Σαίξπηρ ως το Νορβηγό νομπελίστα Κνουτ Χάμσουν...

Όπως το «κακό», όχι σπάνια, μετατρέπεται σε «καλό», έτσι και το φαρμάκι, παρ' όλη την κυριολεκτική ή μεταφορική του τοξικότητα, αντί να υποβαθμίσει-δηλητηριάσει-σκοτώσει, αναγάγει-καθαρίζει-καθαγιάζει! Αναδεικνύεται σε μείζον μυθοποιητικό και δραματουργικό στοιχείο, ικανό όχι μόνο να μη σκοτώσει, μα να περάσει στην αθανασία τους χρήστες!

Αλλά κι όταν το αυτό καθ' αυτό φαρμάκι δε σκοτώνει κυριολεκτικά, το κάνει μέσω της μεταφοράς και της αλληγορίας. Άλλες έννοιες, λέξεις και καταστάσεις εμφανίζονται το ίδιο πικρές, ντυμένες με το... κοστούμι του:

Η ξενιτιά: «πικρό σαν δηλητήριο είναι το διαβατήριο...» (παλιό λαϊκό τραγούδι).

Η σκλαβιά: «...η σκλαβιά πικρό φαρμάκι...» (αντάρτικο τραγούδι).

Η προδομένη αγάπη: «σε πότισα ροδόσταμο με πότισες φαρμάκι» (Ν. Γκάτσος).

Ο πιο πικρός (σκληρός) λόγος: στον «Ερωτόκριτο» συναντούμε το Σπιθόλιοντα, το σκληρό Καραμανίτη, που ετοιμάζεται να πει στο Ρήγα «λόγια όλο φαρμάκι»:

«Όσο του μίλειε ο βασιλιάς κι όσο μιλούν κ' οι άλλοι,

τόσο και πλιόν η έχθηρα εγίνοντο μεγάλη·

και με φωνήν αγριώτατη, τρέμοντας το μουστάκι,

του Ρήγα πιλοήθηκεν με λόγ' όλο φαρμάκι»

(μέρος δεύτερο, 947 - 950).

Η ψυχική πικρία (που προκαλεί και πάλι η ξενιτιά):

«ξενιτεμένο μου πουλί και ντόπιο μου αηδονάκι η ξενιτιά σε χαίρεται κι εγώ πίνω φαρμάκι...»

(δημοτικό δίστιχο)

Στον «Ερωτόκριτο», πάλι, η παραμύθια της Αρετούσας Φροσύνη παραπονείται:

Πολλές φορές εγρύπνησα για να σ' αποκοιμήσω

και να σου δώσω το βυζί, συχνιά να σε ταγίσω·
πολλές φορές μ' εκάμασι τα κοπελίστικά σου
κ' ήπια φαρμάκια και χολές για τα κουτσούνικά¹ σου».
(μέρος τρίτο, 95, 98)

Η πιο πικρή ουσία. Γενικά κάθε τι που είναι πολύ πικρό:
«πίνει τον καφέ πικρό, φαρμάκι ...» (κοινώς λεγόμενο),
«τα λόγια του είναι φαρμάκι ...» (κατά το κοινώς λεγόμενο)

Ακόμη και το κρύο, όταν είναι πολύ, περισσότερο κι από «δριμύ» ή απλά
«διαπεραστικό», τι λέμε πως είναι; Φαρμάκι!
«Κάνει», λέμε, «ένα κρύο φαρμάκι!».

Αρχαίο: Φάρμακον, φαρμάκιον. Μεσαιωνικό: Φαρμάκιν...

Το φαρμάκι εμφανίζεται πολύ συχνά στη δημοτική ποίηση ως φαρμάκιν². Ο Θεόδωρος
Πρόδρομος,³ γράφει χαρακτηριστικά:

«οι δ' άλλοι καταπίνουσιν αντίς νερόν, φαρμάκιν» στίχ. 2,285 και ... «αντίς ψωμίν, τον
δρόλυκον⁴», στίχ. 418.

Στην κονταρομαχία, ξανά πάλι(!), του Ερωτόκριτου με τον Ηράκλη από την Έγριπτο, ο
Βισσέντζος Κορνάρος γράφει παραστατικά:

«ο Ηράκλης απ' την Έγριπτον εσάλεψε δαμάκι,
γιατί επαραζαλίστηκε κ' είναι να πιή φαρμάκι·
ήστεκεν ο Ρωτόκριτος κι ασάλευτος εγίνη
κ' εφάνιστή σου ενίκησε στην κονταράν εκείνη»
(2, 1.435 - 1.438).

Όταν η στενή φίλη του Διονύσιου Σολωμού, Μαρία Παπαγεωργοπούλου, μαθαίνει ότι ο
βενετσιάνος πιανίστας που αγαπά είναι παντρεμένος και αυτοκτονεί με δηλητήριο, ο εθνικός
μας ποιητής γράφει την πιο διάσημη «φαρμακωμένη»⁵:

Συφορά! Σε θυμούμ' εκαθόσουν
Στο πλευρό μου με πρόσωπο αγνό·
«Τι έχεις;» σούπα, και συ μ' αποκρίθης:
«Θα πεθάνω, φαρμάκι θα πιώ».

(στρ. 3)

[...]

Τέτοια λόγια αν ημπορείεις ν' ακούσης,

Όχ το στόμα σου τι 'θελε βγη;

«Το φαρμάκι, που επήρα, και οι πόνοι,

Δεν εστάθηκαν τόσο σκληροί».

(στρ. 6)

[...]

«Κοίτα μέσα στα σπλάχνα μου, Πλάστη!

Τα φαρμάκωσα, αλήθεια, η πικρή,

Και μου βγήκε οχ το νου μου, Πατέρα,

Που πλασμένα μου τα 'χες Εσύ·».

(στρ. 10)

Το κώνειο

Δεν είναι λίγες οι στιγμές στην παγκόσμια λογοτεχνία που το δηλητήριο - φαρμάκι - φάρμακο παίζει καθοριστικό ή ακόμη και πρωταρχικό ρόλο. Όλα τα πράγματα, όμως, έχουν κάπου στο βάθος του χρόνου την αρχή τους. Και η αρχή της δραματουργικής πορείας για το φαρμάκι φαίνεται ότι βρίσκεται στο έτος 399 π.Χ.

Το έτος 399 π.Χ. είναι, κατά κάποιον τρόπο, το σημείο γένεσης της σωκρατικής ποίησης.⁶ Αυτό που εκτίναξε δραματουργικά το Σωκράτη δεν ήταν η διδασκαλία του, ούτε η ζωή του. Ήταν ο θάνατός του. Η εκτέλεσή του με κώνειο. Εκεί που τελειώνει το νήμα της βιολογικής ζωής, αρχίζει ο μύθος. Το κώνειο από απλό φαρμάκι γίνεται το κλειδί που ανοίγει στο Σωκράτη την πόρτα της αιωνιότητας. Μπορεί βέβαια να τον φαρμακώνει-δηλητηριάζει, στέλνοντάς τον στο θάνατο, αλλά, από την άλλη, βλέπουμε πως «εξαγνίζει» τα πάθη. Ο Σωκράτης διαβλέπει εγκαίρως ότι, πλέον, είναι χρησιμότερος νεκρός παρά ζωντανός. Το κώνειο, αντί για το θάνατο, τον οδηγεί τελικά στην αθανασία...

Κι αν δούμε το θέμα μέσα από μian άλλη, πιο υπερβατική οπτική, μπορούμε, σχηματικά και συνοπτικά βέβαια, να σημειώσουμε:

Το σώμα (κοινωνία) ασθενεί. Το άρρωστο μέλος του σώματος (Σωκράτης) πρέπει να πάρει φάρμακο (φαρμάκι - δηλητήριο - κώνειο). Το μέλος αποχωρίζεται από το σώμα (θάνατος - εξυγίανση - κάθαρση). Με τον τρόπο αυτό το σώμα (νομίζει ότι) σώζεται...

Η ετυμολογία

Συναντούμε δυο εκδοχές:

1. Η πιο συνηθισμένη:7

Από το κώνος (->κωνοφόρο), που θεωρεί ότι τα φύλλα του φυτού μοιάζουν με τον καρπό του πεύκου. Σύμφωνα με άλλη ερμηνεία, επειδή παράγει μια όζουσα υγρή ουσία, που έχει παρόμοια χαρακτηριστικά με το ρετσίνι του πεύκου.

2. Η πιο σπάνια:8

Από το κωνάω (->περιστρέφω κυκλικά). Σύμφωνα με την ερμηνεία αυτή, πήρε το όνομά του από τον ελιγμό και τη σκοτοδίνη που προκαλεί σε όσους το πίνουν.

Λαογραφικά

Σε διάφορες περιοχές της χώρας ονομάζεται «μαγκούτα», (βλάχικης προέλευσης9) «βρωμόχορτο», «καρμπούσα» και «κιρκούτα» (αλβανικής προέλευσης), «ασκοτιζάνα» και «ασκοτισάρα» (στην Κρήτη) και ακόμη «καρμπουδιά» ή «τσαμπουδιά».

Η ιστορία από τον Κάιν ως τον Ιουλιανό τον Παραβάτη...

Σύμφωνα με μια παλιά αγγλική παράδοση,10 οι μίσχοι του κώνειου πήραν το χρώμα τους λόγω οίκτου για το σημάδι που βγήκε στο μέτωπο του Κάιν, όταν τον σκότωσε ο Άβελ.

Ο Ιπποκράτης (430 π.Χ.), αναφέρει (681,4) τα κωνείου φύλλα και τον κωνείου καρπόν (890), στο «περί Αφόρων» σύγγραμμά του (224).

Για τον κωνείου καρπόν μιλά και ο Θεόφραστος (322 π.Χ.) στο «περί Φυτών Ιστορίας» (II,5,3 και I,9,8,3).

Ο επικός ποιητής Καλλίμαχος (260 π.Χ.), το αναφέρει στους «ΐαμβούς» του σαν «νάρθηκα» και σαν «καλαμοειδές φυτόν» (I,122) και με τον ίδιο τρόπο το αποδίδει και ο λεξικογράφος Ησύχιος (450; μ.Χ.).

Ο Πλούταρχος αναφέρει (80 μ.Χ.) ότι «η χώρα κάλλιστον μέλι και κώνειον ωκυμωρώτατον αναδίδωσι» («Δίων» 58).

Ο Γαληνός (ιατρός, 163 μ.Χ.), γράφει ότι «οι ψάρες το κώνειον εσθιοντες ουδέν βλάπτονται» (6,567,14).

Ο λεξικογράφος Σουΐδας (που έζησε περί το 960 μ.Χ.) το παραθέτει σαν «κόνιον, βοτάνη δηλητήριος, δια του ο μικρού δια το μέτρον του στίχου».

Προσπερνώντας, όμως, όλες τις παραπάνω ερμηνείες και αναφορές, φθάνουμε σε αυτές που θέλουν το κώνειο να είναι «το εκ του φυτού κωνείου παραγόμενον δηλητήριο, γνωστότατον απ' αρχαιοτάτων χρόνων και πιθανώς από της εποχής των τριάκοντα τυράννων προς θανάτωσιν καταδίκων».11

Με την ερμηνεία αυτή θα το αναφέρει:

- ο Αριστοφάνης (425 π.Χ.), όταν γράφει στους «Βατράχους», «κώνεια πιείν» (124 και 1051),
- ο ρήτορας Ανδοκίδης (415 π.Χ.), όταν αναφέρει πως «κώνειον πιόντες απέθανον» (3,10), και οι Σωκρατικοί περιγράφοντας το θάνατο του Σωκράτη,
- «κώνειον πεπωκότα», γράφει ο Πλάτωνας στο έργο του «Λύσις» (219 Ε),
- «αποθνήσκειν αναγκαζόμενος το κώνειον έπιε», γράφει ο Ξενοφών (401 π.Χ.) στα «Ελληνικά» (2,3,56).

Ακόμη και ο Ιουλιανός ο Παραβάτης (353 μ.Χ.) θα γράψει πως «ουδέν άμεινον διακείσεται των το κώνειον προσενεγκαμένων» (152,8).

Πρέπει να προσθέσουμε ακόμη ότι το κώνειο, εκτός από το Γαληνό, περιγράφεται και από το Διοσκουρίδη και το Νίκανδρο, οι οποίοι αναφέρουν τρόπους χρήσης¹² του, αλλά και τις επιπτώσεις της χρήσης, που οφείλονται στη δηλητηριώδη δράση της κωνείνης στο Κ.Ν.Σ. Τις δηλητηριώδεις ιδιότητές του αναφέρουν και οι Πλίνιος, Κέλσος και Σκριβώνιος Λάργος. Σαν αντίδοτό του, ο μεν Κέλσος συνιστά κρασί με απήγανο, ο δε Σκριβώνιος Λάργος το γάλα και ιδιαίτερα το γάλα γαϊδάρου.

Το κώνειο μπορεί να θεωρηθεί το πιο διάσημο δηλητήριο, το «υπέρτατο» φάρμακι, γιατί είναι βέβαιο ότι χρησιμοποιήθηκε από πολύ παλιά για αυτοκτονίες (αναφερθήκαμε ήδη στους «Βατράχους» του Αριστοφάνη -1050- όπου η γυναίκα του Προίτου Αντεία αυτοκτονεί παίρνοντας κώνειο: «κώνεια πιείν») ή ακόμη και σε δολοφονίες με δηλητηριάσεις από κώνειο, όπως αναφέρει ο Οράτιος στα «Σατιρικά» (1). Ο Αιλιανός Κλαύδιος μάλιστα, ένας σοφιστής του 3ου μ. Χ. αι., στο έργο του «Ποικίλη Ιστορία» (Γ', 37), αναφέρει ομαδικές αυτοκτονίες υπερηλίκων (αλλά άχρηστων, σύμφωνα με τα έθιμα της Κέας, γερόντων) με κώνειο! Ιστορείται, ακόμη, ότι με μίγμα κωνείου και μήκωνος¹³ δηλητηριάστηκε ο Βρετανικός, με εντολή του Νέρωνα.

Ο πρώτος που αναφέρεται πως ήπια κώνειο στην Ελλάδα φαίνεται να ήταν ο στρατηγός και πολιτικός Θηραμένης, που καταδικάστηκε σε θάνατο από τους τριάκοντα τυράννους, δεύτερος δε, σύμφωνα πάντα με το ρήτορα Λυσία (411 π.Χ.) στον «Κατά Ερατοσθένους» (ΧΙ, 5) λόγο του, ο Πολέμαρχος, χωρίς μάλιστα να είναι γνωστή η αιτία της καταδίκης του.

Ο Σωκράτης και το κώνειο

Όταν το 399 π.Χ. έρχεται η ώρα του Σωκράτη να πει το κώνειο, αυτό έχει ήδη διαγράψει μια μεγάλη πορεία. Είναι τόσο γνωστό και πολυχρησιμοποιημένο, ώστε είναι πια ακριβέστατα γνωστή και καθορισμένη η δόση που χρειάζεται για να οδηγήσει κάποιον στο θάνατο. Η συνήθης δόση ήταν μια ολκή (περίπου 4,5 γραμμάρια). Λέγεται, μάλιστα, ότι αυτός είναι ο λόγος που δεν επέτρεψε ο δήμιος στον Σωκράτη να κάνει σπονδή πριν πει το δηλητήριο. Αν η πρώτη δόση αποδεικνυόταν ανεπαρκής, χορηγείτο και δεύτερη, σπανιότερα δε και τρίτη! Για το λόγο αυτό ο δήμιος, μέσω του παρευρισκόμενου Κρίτωνα, συνιστά στο Σωκράτη να μη μιλά ζωηρά και θερμαίνεται, ώστε να μη χρειασθεί διπλή ή τριπλή δόση! Ο Θεόφραστος, μάλιστα, αναφέρει ότι ο θάνατος έρχεται χωρίς πόνους.¹⁴

Αναφέρεται ακόμη ότι με κώνειο θανατώθηκαν ο Φωκίων και τέσσερις πολιτικοί φίλοι του (318 π.Χ.). Σύμφωνα με άλλη πηγή,¹⁵ ο Φωκίων, που υπήρξε συνετός αθηναίος πολιτικός, αλλά κατηγορήθηκε ως φίλος του Αλεξάνδρου, διώχθηκε από την Αθήνα στα Μέγαρα, όπου και αυτοκτόνησε πίνοντας κώνειο. Με τον ίδιο τρόπο θανατώθηκαν ακόμη ο ρήτορας Αισχύνης (323 π.Χ.) και ο Φιλοποίμην (197 π.Χ.).

Το 19ο αι., τέλος, το κώνειο χρησιμοποιείτο στη συμβατική ιατρική ως παυσίπονο.

Από το φάρμακι στο φάρμακο: από το «καλό» στο «κακό» και πάλι πίσω...

Όπως το «κακό» όχι σπάνια μετατρέπεται σε «καλό», έτσι και το φάρμακι, παρ' όλη την κυριολεκτική ή μεταφορική του τοξικότητα, αντί να υποβαθμίσει-δηλητηριάσει-σκοτώσει, φαίνεται ότι αναγάγει-καθαρίζει-καθαγιάζει! Αναδεικνύεται σε μείζον μυθοποιητικό και δραματουργικό στοιχείο, ικανό όχι μόνο να μη σκοτώσει, μα να περάσει στην αθανασία τους χρήστες! Αυτό προείδε, ίσως, και ο Σωκράτης και για τούτο δεν αρνήθηκε τη με κώνειο τιμωρία του. Για ορισμένους μάλιστα¹⁶ δεν πρόκειται για εκτέλεση, αλλά για αυτοκτονία! Υπερθεματίζοντας άλλοι¹⁷ υποστηρίζουν ότι ο Σωκράτης «...όχι απλώς αποδέχθηκε, αλλά επιζήτησε να εκτελεστεί η ποινή του θανάτου»!

Σημειώσεις:

1. Από το «κουτσούνα» (κούκλα). Γλωσσάρι στην έκδ. «Ερωτόκριτος» του Β. Κορνάρου, σελ. 374. Εκδ. «Ερμής», επιμέλεια: Στυλιανός Αλεξίου.
2. Δ. Δημητράκου: Μέγα Λεξικόν όλης της ελληνικής γλώσσης, τόμ. ΙΕ, σελ. 7.572.
3. Λόγιος των χρόνων της βυζαντινής δυναστείας των Κομνηνών (γύρω στο 1.125 μ.Χ.), πιθανός δημιουργός των «προδρομικών» (ή φτωχοπροδρομικών...) ποιημάτων.
4. Δρόλυκος: (στη δημοτική, δρολύκι): η ασθένεια υδροκήλη. Το συναντούμε και στα «Δημοτικά Τραγούδια» στη «Λαογραφία του Ν. Πολίτη»: «περίδρομον σ' εστείλασαν και σφάχτην και δρολύκι» (1.217) (όπως σημείωση 2, τόμος Δ' σελ. 2.115).
5. Δ. Σολωμός: «Η Φαρμακωμένη». Διον. Σολωμού «Άπαντα», σελ. 29-30. Εκδ. Δαμιανού.
6. Όλοφ Ζιγκόν: «Σωκράτης. Η εικόνα του στην ποίηση και την ιστορία», σελ. 75. Εκδ. «Γνώση», Αθήνα 1995.
7. Λεξικά Ανδριώτη, Μπαμπινιώτη, κ.ά.
8. Νεώτερον Εγκυκλοπαιδικόν Λεξικόν «Ηλίου», τόμ. ΙΓ', σελ. 30-31.
9. Θεόδωρου Χενράιχ: «Λεξικό των δημωδών ονομάτων των φυτών της Ελλάδος». Εκδ. Τολίδη, Αθήνα.
10. Andrew Chevallier: «Βοτανοθεραπεία». Μεγάλη Εγκυκλοπαίδεια Θεραπευτικών Φυτών. Εκδ. Δομική, Αθήνα, 1998, σελ. 192.
11. Όπως σημείωση 2, Δ. Δημητράκου: «Μέγα Λεξικόν όλης της ελληνικής γλώσσης». Εκδ. Οργ. «Ν. Ασημακόπουλος & ΣΙΑ», Αθήνα, 1964, τόμ. 8, σελ. 4.223 («κώνειον»).
12. Ο Διοσκουρίδης (40-90 μ. Χ.) συνιστούσε μάλιστα την επάλειψη με πολτοποιημένο φυτό ή με το χυμό του, των όγκων, των διογκώσεων, των ελκών και των γεννητικών οργάνων σε περιπτώσεις πριαπισμού.
13. Όπως σημείωση 8.
14. Βλ. Εγκυκλοπαίδεια «Νέα Δομή», τόμ. 19, σελ. 176.
15. Χαρά Κιοσέ: «Οι Μακεδόνες στην Αθήνα. Οι άγνωστες πτυχές μιας περιέργης συνύπαρξης», Εφημ. «Το Βήμα», 17/6/2001.
16. Εγκυκλοπαίδεια Grand Larousse, τόμ. 2ος, σελ. 203. Αυτό θα μπορούσε να στηριχθεί σε δύο, κατά βάση, στοιχεία. Πρώτον την «προκλητική» απολογία του Σωκράτη, που σκοπίμως εξόργισε το ήδη αρνητικό ακροατήριο και, δεύτερο, στην άρνησή του να δραπετεύσει.
17. «Η δίκη του Σωκράτη» Περιοδικό Ε-Ιστορικά Νο 86 7/6/2.001, σελ. 3, (Βαγγέλης Παναγόπουλος)